

COLEGIUL NOUA EUROPĂ

ISTORIA RECENTĂ ÎN EUROPA

*OBIECTE DE STUDIU, SURSE,
METODE*

Lucrările simpozionului internațional
organizat de Colegiul Noua Europă

București, 7 - 8 aprilie, 2000

Seria de publicații RELINK

Copyright © 2002 – New Europe College

ISBN 973-85697-0-2

Pentru o memorie democratică a trecuturilor traumatizante

JEAN-CHARLES SZUREK

“Pentru o memorie democratică a trecuturilor traumatizante”: cine n- ar fi de acord cu un astfel de titlu? Și totuși, explicarea fiecăruia din acești termeni trimite la o întreagă rețea de abordări, definiții, situații, pe care voi încerca să le schițez aici.

Mai întâi, memoria

Despre ce fel de memorie / memorii este vorba? Acest cuvânt și-a făcut deja loc în vocabularul curent, savant ori istoric din Occident de vreo douăzeci de ani încoace. Înainte ca Zidul Berlinului să cadă, el își făcuse apariția în anumite țări aflate sub dominație sovietică (mai ales Polonia și R.D.G.), răspândindu-se după aceea neîncetat. În Franța, istoricul Pierre Nora, care a conceput și realizat o impunătoare operă centrată asupra *Locurilor Memoriei*, este cel care îl reprezintă cel mai bine începând cu anii 1980. Este de notat faptul că în anii șaptezeci același Pierre Nora publicase împreună cu Jacques Le Goff trei cărți importante care, sub titlul general *Faire de l'histoire*, aveau să pună în discuție “noi probleme”, “noi abordări”, “noi obiecte”. Nici unul din autori nu menționează cuvântul “memorie” și este dificil de înțeles pentru ce motiv acest termen, împreună cu întreaga varietate de simptome pe care le vehiculează, se bucură de extraordinarul succes la care

asistăm¹. Acest succes devine emblematic odată cu lucrarea *Lieux de Mémoire*: nu mai puțin de șapte volume (7000 de pagini) apărute de-a lungul unui deceniu, publicate la prestigioasa editură Gallimard, au fost consacrate unei nesfârșite varietăți de astfel de "locuri", un loc al memoriei caracterizându-se printr-o puternică prezență fizică și simbolică; un exemplu ar fi monumentele destinate evocării celor morți. Pentru ce s-a lansat autorul într-o astfel de întreprindere editorială? "Dispariția rapidă a memoriei noastre naționale, scrie Pierre Nora în *Introducerea* din 1984, mi-a lăsat impresia că se impunea stabilirea unui inventar al locurilor în care ea s-a întruchipat prin eleccțiune și care, prin voința oamenilor și contribuția secolelor, au rămas ca simboluri din cele mai răsunătoare: sărbători, embleme, monumente și comemorări, dar și elogii, dicționare și muzee"². Dispărea memoria națională în Franța? În orice caz, privirea îndreptată asupra trecutului – și mai ales asupra viitorului – de generațiile urbane deposedate de legăturile tradiționale de sociabilitate, a suscitât discontinuități pe care generația lui Pierre Nora nu le cunoscuse.

După vreo zece ani autorul constata, dezamăgit și amuzat în același timp, că proiectul și acțiunea lui, oricât de novatoare fuseseră, se înscriaseră de fapt într-o mișcare a cărei sferă era mult mai cuprinzătoare (de altfel, fenomenul este clasic printre cercetătorii din domeniul științelor sociale; el constă în crearea unui obiect integrat epocii sale, fără ca cercetătorul să fie conștient de acest lucru). Peste tot în Europa și în lume acțiunile

¹ Cf. Marie-Claire Lavabre, "Usages du passé, usages de la mémoire", în *Revue Française de Science Politique*, n° 3/1994, pp. 480-487.

² Pierre Nora (coordonator), *Les Lieux de mémoire*, vol. I, La République, Gallimard, Paris, 1997, p. VII.

cu caracter memorial iau amploare, fie că este vorba de comemorări, de dezvoltarea societăților de istorie locală sau de arheologie, de renașterea unor sărbători și ritualuri pierdute, de cercetări de arhivă ori de înființarea unor muzee. Noțiunea de “loc al memoriei” apare chiar într-un dicționar. “Cât de straniu este destinul acestor *Locuri ale Memoriei*, observă Nora în încheierea lucrării sale; intenția fusese ce a realiza prin intermediul lor, prin demers, prin metodă și chiar prin titlu, o istorie de tip contra-comemorativ, însă comemorarea le-a ajuns din urmă”³. Intrat aproape inconștient în “era memoriei”, Pierre Nora ajungea în lucrarea sa la concluzia că există o *tiranie* a memoriei.

Astfel abordată, memoria se revelează ca aparținând unui ansamblu de practici sociale ce se referă în mod necesar la *identitatea* actorilor care promovează această memorie. Aceste identități pot fi multiple: locale, regionale, naționale, de grup, de generație etc. Acțiunea memoriei este astfel o acțiune a prezentului care plasează trecutul în centrul său. Cuplul de termeni memorie/istorie, așa cum funcționează el de când memoria a devenit omniprezentă, ridică unele probleme, ceea ce e adevărat mai ales pentru memorie, iar specialiștii în memorie s-au străduit să delimiteze domeniul istoriei de cel al memoriei. Pentru Henry Rousso, directorul *Institutului de Istorie a Timpului Present*, care a făcut din istoria memoriei unul din obiectele esențiale de investigație, “memoria se înscrie în registrul identității, ea vehiculează afectul. Ea tinde să reconstituie un trecut ideal sau diabolizat. Ea poate comprima sau dilata timpul și ignora orice formă de cronologie, cel puțin

³ Pierre Nora, “L’ère de la commémoration” în Pierre Nora (coordonator), *Les Lieux de mémoire*, vol. III Les France, Gallimard, Paris, p. 977.

rațională”⁴. Fără a se alinia acestui punct de vedere, Marie-Claire Lavabre, specialistă în sociologia memoriei, îl explicitează: memoria apare ca fiind “o formă de raportare la trecut a cărei cauză finală nu este cunoașterea, realitatea și inteligibilitatea trecutului, ci adevărul prezentului, construirea sau consolidarea unei identități împărtășite”⁵. Aceste delimitări, oricât de necesare și de exacte ar fi ele, nu împiedică alăturarea și întrepătrunderea memoriei și istoriei. Rousso arată de altfel că ele nu sunt “două fenomene eterogene”⁶, căci în definitiv, “memoria și istoria nu pot fi separate în mod limpede”⁷, mai ales atunci când este vorba de “timpul prezent”, un timp istoric în care martorul și istoricul se învecinează.

Memoria constituie desigur o puternică manifestare a identităților, însă atunci când ea se apropie de obiectele istoriei înseși, ea contribuie la modificarea discursurilor istorice constituite. Prin urmare, atunci când se adresează materialului istoriei și interpretărilor acesteia, ea i se poate opune, generând un alt discurs istoric, astfel încât uneori este greu de făcut distincția între memorie și istorie. Cu cât memoria se apropie de identitățile conflictuale, mai ales dacă acestea sunt modelate de discursuri istorice opuse, cu atât polisemia ei crește, trimițând când la un discurs identitar, când la o interpretare istorică ori la un discurs politic⁸. Ea poate fi chiar toate acestea la un loc.

⁴ Henri Rousso, *La hantise du passé*, ed. Textuel, 1998, p. 22.

⁵ Marie-Claire Lavabre, *ibid.*, p. 487.

⁶ Henry Rousso, *op. cit.*, p. 23.

⁷ *Ibid.*

⁸ Pentru a accentua complexitatea abordării memoriei ar trebui evocate lucrările lui Maurice Halbwachs asupra memoriei colective. Cf. Marie-Claire Lavabre, “Maurice Halbwachs et la sociologie de la mémoire”, *Raison Présente*, n° 128, pp. 47-56; “Entre histoire et mémoire : à la recherche d’une méthode” în Jean Clément Martin (coord.), *La Guerre civile entre histoire et mémoire*, Ouest Editions, 1994.

Dacă, pe de o parte, memoria este un mod de manifestare a prezentului, ea poate fi și răbufnirea trecutului pe scena prezentului, a unui trecut uitat, refulat, insuficient susținut de acțiuni de rememorare sau de grupuri purtătoare de memorie. În câmpul "timpului prezent", în care practicile istoricului se conjugă în mod necesar cu cele ale altor discipline (mai ales sociologia și științele politice), dacă poziția locutorilor și a obiectelor lor trebuie circumscrisă atât cât este cu putință, în schimb nu e posibilă relegarea sistematică a "memoriei" în spațiul afectelor și identităților, în vreme ce spațiul istoriei nu s-ar referi decât la lumea faptelor stabilite în mod științific, cu ajutorul arhivelor. Istoricul Pierre Vidal-Naquet, de exemplu, obișnuiește să spună că filmul-monument *Shoah* de Claude Lanzmann constituie prima narațiune istorică franceză majoră despre exterminarea evreilor din Europa. Este vorba totuși de o operă în care nu apare nici o imagine de arhivă și în care, la câteva zeci de ani după terminarea războiului, martorii (deportați, călăi, muncitori feroviari, curieri, țărani) își reamintesc, aproximând prin forța lucrurilor, datorită timpului scurs, experiența trăită în acea epocă. Este remarcabil faptul că toate mărturiile, luate separat – iar martorii nu au neapărat aceleași "interese" – sunt convergente și este nu mai puțin remarcabil faptul că acest demers a prilejuit la mijlocul anilor optzeci o cunoaștere excepțională și originală a acestui eveniment. *Shoah* este în același timp un film care cultivă memoria (a prezentului întors către trecut, a trecutului orientat spre prezent) și un film istoric întemeiat pe amintiri. Orice opoziție "științifică" între istorie și memorie pare a fi lipsită de sens.

Cu atât mai lipsită de sens cu cât, într-un alt registru, istoricii prezentului revendică *inclusiunea memoriei* în câmpul lor de investigație "fără a se teme de paradox, observă Henry Rousso,

deoarece este vorba de a face istoria modurilor în care societățile trăiesc și gândesc retrospectiv propria lor istorie⁹. Adresându-se unui material viu, dar cât de contemporan!, “istoricul timpului prezent” poate eluda cu greu inevitabilele recursuri la interdisciplinaritate (drept, sociologie, științe politice sau chiar psihanaliză), pe care le practică, de altfel, destul de des. Însă la drept vorbind nu este limpede de ce ar aborda el, în calitatea sa de istoric, ceea ce ține de universul mentalităților, de reprezentări, pentru care alte discipline sunt poate mai bine echipate. Dacă el se limitează exclusiv la competențele sale inițiale, fapt care se petrece și el adesea, el se expune nenumăratelor furtuni care jalonează dezbaterile istorice de astăzi.

Memoria democratică

O memorie democratică, în aceste timpuri în care memoria este atât de adesea invocată în scopuri partizane – dar nu este aceasta soarta ei “naturală”? – ar fi o memorie care ar ști să afle motivele ocultărilor istorice și care le-ar putea lămuri. Aceasta ar fi o memorie *împărtășită*. Din nou, cine n-ar subscrie la un asemenea consens? Există totuși numeroase piedici. Ar trebui, întâi de toate, să se renunțe la lecturile istorice uniforme care în trecut erau dominante. Această uniformitate era obligatorie în sistemul sovietic, în care se vorbea despre “istoria oficială”; rare erau interstițiile în care o interpretare diferită putea să-și afle loc. În U.R.S.S., faimoasele “pagini albe” au putut fi uneori scrise sau abordate în romanele unor scriitori. În Polonia, datorită mișcărilor sociale, mai ales începând cu epopeea sindicatului Solidaritatea – însă și cu ocazia aceluși Octombrie polonez din 1956 – a fost posibil ca o altă scriitură istorică să

⁹ Henry Rousso, *op. cit.*, p. 13 (sublinierea ne aparține).

circule în societatea civilă. În această țară, o “universitate volantă” organizase, începând cu 1979, cursuri de istorie în apartamente particulare, perturbate de poliție în mod sistematic. Însă și în Occident au existat binecunoscute “pagini albe”, care dovedesc că subiectele incomode nu prea sunt iubite nici chiar în societățile democratice. În Franța, de exemplu, războiul din Algeria rămâne încă unul din domeniile prea puțin investigate, mai ales în planul memoriei, adică al rememorării exceselor comise de armata franceză, în vreme ce spațiul istoric (istoria războiului) este acoperit mai bine. Este de notat faptul că ziarul *Le Monde*, care a jucat în această împrejurare rolul de deșteptare a memoriei, a publicat în noiembrie 2000 relatări ale foștilor soldați, martori ai unor torturi, inaugurând o discuție publică pe această temă. Aceste relatări atestă prezența unei rușini ascunse și ușurarea că în sfârșit se poate exprima ceea ce la prima vedere aparținea indicibilului. O memorie democratică este o memorie care admite justețea și validitatea memoriei opuse, dușmane.

Trecuturi traumatizante

Prin trecut traumatizant trebuie înțelese aici acele perioade din istorie care afectează în mod profund, durabil și colectiv societățile și care, prin dimensiunea lor criminală și represivă exprimă caracterul ireversibil al anumitor acțiuni în spațiul social și în structurile sociale. Există un înainte și un după al traumatismului. Războaiele (mai ales primul și al doilea război mondial) constituie în mod necesar și global un trecut traumatizant. Noțiunea de trecut traumatizant, luată aici în sens colectiv, este inevitabil imprecisă: ceea ce produce traumatisme într-un anumit segment social nu are același efect asupra unui alt segment, ceea ce afectează o societate anume nu are consecințe asupra alteia etc. Trebuie deci să admitem această

noțiune prin convenție, tot așa cum admitem că 1789, 1914-1918, 1939-1945, 1989 constituie momente evidente de cezură istorică, chiar dacă întrezărim “înainte” și “după” aceste momente elemente de continuitate de netăgăduit. Traumatismul colectiv este corelat cu violențe criminale aplicate unor părți importante din societate, astfel încât el se înscrie într-un fel sau altul în memoria colectivă (prin hipermnezie sau amnezie). Ultimul război mondial, cu milioanele sale de morți și cu nenumăratele transformări pe care le-a adus, constituie fără îndoială un trecut traumatizant, la fel ca și perioada comunistă, mai ales sub stalinism și îndeosebi pentru Europa de est. În Franța, experiența algeriană aparține trecuturilor traumatizante, îndeosebi pentru generația care a cunoscut-o.

O dată stabilite aceste preliminarii, să vedem mai îndeaproape ce obstacole ar putea întâlni o memorie democratică.

1. Primul obstacol: rolul social al istoricului și al justiției

Numeroase lacune ale memoriei “produse” de al doilea război mondial sunt acoperite astăzi sub greutatea întrebărilor puse de noile generații, care nu se mai mulțumesc cu lectura antifascistă, restrictivă și abstractă, practică după război. Această lectură antifascistă a fost caricaturizată la extrem în țările socialismului real, fiind utilizată în scopuri propagandistice ieftine. Manualele școlare ori muzeele instalate în fostele lagăre de concentrare naziste, adică instituțiile de masă (care produc sens în mod masiv) au fost spațiile lor privilegiate. Muzeul de la Auschwitz a fost emblematic în

această privință până în 1989: pavilioanele naționale ale țărilor surori, care erau menite să reprezinte, după caietul de sarcini al Muzeului, istoria *concretă* a deportațiilor din țara lor înspre lagărul de la Auschwitz, au adoptat de la bun început un mesaj politic în care “construcția socialismului” și respingerea lumii occidentale aveau întâietate asupra istoriei specifice a relației deportării din țara lor de origine la Auschwitz. De aici au rezultat expoziții adesea fără legătură cu subiectul, în anii 1970-1980: cea a Republicii Democratice Germane, a Bulgariei, a Cehoslovaciei¹⁰. Însă fostul lagăr socialist nu deține monopolul antifascismului abstract; acesta s-a instalat de asemenea în dispozitivele comemorative și muzeologice din Occident pecetluind alianțele politice care, în Franța spre exemplu, nu doreau și nici nu aveau interes să abordeze, după patruzeci sau cincizeci de ani de la consumarea faptelor, problema colaborării franceze la deportarea evreilor. Este simptomatic faptul că numeroși reprezentanți ai generației care a cunoscut efectiv războiul, simbolizată cel mai bine de François Mitterrand, au fost uimiți de cota ridicată de interes manifestat în Franța pentru perioada guvernării de la Vichy (nu mai puțin de 240 de cercetători erau angajați în astfel de studii în anii optzeci¹¹), crezând-o cu atât mai mult revolută cu cât lumea colaboraționiștilor fusese sever epurată. Această problemă a fost reexaminată sub presiunea generațiilor născute după război, determinându-i pe deportații evrei, a căror voce s-a făcut prea puțin auzită după Eliberare, să ceară rescrierea

¹⁰ Cf. Jean-Charles Szurek : “Le camp-musée d’Auschwitz”, în *A l’Est, la mémoire retrouvée*, lucrare coordonată de Alain Brossat, Sonia Combe, Jean-Yves Potel, Jean-Charles Szurek, prefață de Jacques Le Goff, Ed. La Découverte, 1990, 565 p.

¹¹ Cf. Henry Rousso, *Le syndrome de Vichy*, colecția “Points”, Seuil, reed. 1990, p. 295.

istoriei și realizarea unui act de dreptate¹². Acesta e deci contextul în care au fost deschise procesele lui Klaus Barbie, Paul Touvier și Maurice Papon, care au condus la condamnarea acestora.

La aceste procese au fost convocați istorici, specialiști în perioada guvernării de la Vichy. Unii dintre ei au acceptat invitația, alții nu. Prezența lor la tribunal, punând în valoare rolul social al istoricului, a provocat o stare de neliniște. Problema care se punea era de a ști până la ce punct puteau istoricii să transgreseze spațiul lor “de lucru” pentru a răspunde unei cereri sociale, mai ales uneia de acest fel. În general, ce fel de măsuri siguranță trebuie adoptate față de expertiza istorică, domeniu aflat în plină expansiune¹³? La procesul lui Papon a putut fi văzută imaginea insolită a istoricilor împărțându-și cunoștințele în fața Curții și a acuzatului, care ar fi putut să le fie tată ori chiar bunic, despre o perioadă pe care el o trăise și pe care ei, născuți după război, nu o cunoșteau decât din cărți (și, bineînțeles, din arhive). Desigur, procesul avea loc cu o întârziere de cincizeci de ani și se desfășura, în fine, în contextul revărsării memoriale mai sus evocateși grație acestui fenomen. Copiii celor deportați, oricât de vârstnici ar fi fost (există însă vreo vârstă la care poate fi acceptată pierderea celor apropiați?), puteau în sfârșit să-și vadă potolită setea de dreptate.

¹² Pentru o analiză a mecanismelor acestei ocultări, adică a suprapunerii unei memorii antifasciste globale cu o memorie specifică a deportării, cf. Annette Wieviorka, *Déportation et génocide : entre la mémoire et l'oubli*, Plon, 1991.

¹³ Cf. Gérard Noiriel, *Les origines républicaines de Vichy*, Ed. Hachette Littératures, 1999, p. 21 et al.

Oricum, prezența istoricilor exprima o incongruitate anacronică, desigur legală, însă prejudiciabilă, în opinia mea, pentru exercitarea justiției. Între logica istoriei și cea a justiției, rezultând din constrângeri impuse de propriile ei proceduri, compatibilitatea este dificilă. Este suficient, pentru a ne edifica, să citim argumentele detaliate ale lui Henry Rousso, care a refuzat să “depună mărturie” la procesul lui Papon: printre multiplele neajunsuri ale contribuției istoricilor, notează el, “se numără și acela de a apărea mai puțin ca experți și mai mult ca martori ai moralității!” “Depoziția lor – adaugă el – la fel ca cea a acestora din urmă, a căzut repede în uitare”¹⁴ ! Singurul credit pe care Rousso îl acordă colaborării între justiție și istoric se situează la nivelul instrucției judiciare și el reamintește faptul că acesta fusese demersul istoricilor germani și al justiției Republicii Federale în anii șaizeci, când procedurile împotriva criminalilor nașiști au fost reluate. Să notăm că o astfel de colaborare a fost inițiată recent în Polonia, unde istoricii *Institutului Memoriei Naționale* (înainte de 1989 *Comisia pentru investigarea crimelor germane în Polonia*, devenită după 1989 *Comisia pentru investigarea crimelor împotriva națiunii poloneze*)¹⁵, contribuie, tocmai prin “investigații” la sprijinirea acțiunii justiției, prezentă în aceeași instituție. Este cercetătorul cu adevărat la locul său în acest dispozitiv? Pentru Rousso, “aceasta nu reduce câtuși de puțin ambiguitatea demersului”¹⁶, iar pentru Noiriel, această situație este “cu atât mai nocivă cu

¹⁴ Cf. *ibid.*, p. 108.

¹⁵ *Comisia pentru investigarea crimelor germane în Polonia* a fost înființată imediat după război, în 1946. După 1989, titulatura ei s-a schimbat, devenind *Comisia pentru investigarea crimelor împotriva națiunii poloneze*, pentru a include crimele comise în perioada comunistă. Această comisie este acum inclusă în recent înființatul *Institut al Memoriei Naționale*.

¹⁶ *Ibid.*, p. 109.

cât există conflicte între istorici chiar privind *faptele*, fără a mai vorbi de ideologii¹⁷ ...

2. Al doilea obstacol: memoria răzbunătoare

Manifestare a prezentului, memoria este deci în mare măsură o problemă de *generație*. Investigarea trecuturilor traumatizante se dovedește a fi mai puțin dificilă și în același timp mai imperioasă pentru generațiile care nu au cunoscut evenimentul. Nu e vorba de faptul că cele care l-au trăit l-ar fi trecut neapărat sub tăcere; dimpotrivă. În măsura în care au putut s-o facă, ele au depus adesea mărturie din belșug. Însă nu au fost auzite.

Încă de la început, dictatura stalinistă a fost denunțată de cei care - nu o dată pentru că aderaseră inițial la comunism -, au cunoscut-o îndeaproape, au avut de-a face cu ea. Este suficient să amintim lucrările semnate de Anton Ciliga, Boris Suvarin, Victor Serge și, după război, de Varlam Șalamov sau Czeslaw Milosz. Lista este lungă, mult mai lungă decât și-ar putea închipui unii¹⁸. Nu existau însă condițiile pentru ca ei să fie *ascultați*, căci, în contextul în care fascismul câștiga teren, iar antifascismul devenea solidar cu visul comunist de emancipare socială – implicând multiple mobilizări la nivelul societății -, denunțarea crimelor regimului sovietic, a faptelor reprobabile, a ipocriziei sale nu puteau avea decât un ecou nul sau ostil. Într-adevăr, o mare parte din opinia franceză a primit cu o francă ostilitate lucrarea lui Kravcenko *Am ales libertatea* și cu o egală indiferență pe cea a lui Czeslaw Milosz,

¹⁷ Cf. *op. cit.*, p. 26.

¹⁸ Annie Kriegel menționează vreo patruzeci de nume în paginile consacrate acestui subiect din *Memoriile* sale. Cf. Annie Kriegel, *Ce que j'ai cru comprendre*, 1991, pp. 625-626.

Gândirea captivă, ambele publicate în epoca de glorie a stalinismului. Au trebuit așteptate cărțile lui Soljenițîn, mai ales *Arhipelagul Gulag*, apărut în anii șaptezeci, pentru ca opinia occidentală, și în particular cea franceză, să-și schimbe perspectiva asupra totalitarismului sovietic. “Generația ‘68” nu a fost străină de această evoluție; este binecunoscut faptul că André Glucksmann, una din figurile momentului, a fost acela care a devenit avocatul lui Soljenițîn în Franța. În discursul generației ‘68, alcătuit, între altele, din revoltă antiautoritară, anticapitalistă și antibirocrațică, imaginea comunismului de tip sovietic se modifica brutal: “paradisul muncitorilor” devenea în mod irevocabil refugiul celei mai cumplite dictaturi din a doua jumătate a secolului al XX-lea. Această răsturnare ideologică s-a produs și în unele societăți ale blocului sovietic, mai ales în Polonia și în Cehoslovacia. În vreme ce Octombrie polonez din 1956 și Primăvara de la Praga din 1968 erau încă dominate de actori reformatori ai sistemului, situația se schimbase în a doua jumătate a anilor șaptezeci, când atât K.O.R. (Comitetul de apărare a muncitorilor) din Polonia, cât și responsabilii Chartei ‘77 din Cehoslovacia, au inaugurat în fapt, prin exigența aplicării legilor în vigoare în “constituțiile socialiste”, ruptura definitivă cu înseși bazele regimului, anunțându-i astfel decesul. Această transformare interioară a generației de la 1956 ori de la 1968 trebuie subliniată; totuși, ea nu trebuie să pună în umbră, mai ales în Polonia, opoziția “structurală” a Bisericii și nici revoltele muncitorești, care au avut un caracter determinant. Începând cu 1980-81, tot în Polonia, s-au mobilizat numeroase categorii sociale și cercuri politice: nu s-a spus oare că *Solidarność* era “societatea în întregul ei”? *Solidarność* păstra tocmai memoria răsturnărilor ideologice precedente.

Solidarnoœæ este de asemenea o nouă generație politică, caracterizată prin prezența unor tineri conducători din rândul muncitorilor, care au beneficiat de sfaturile intelectualilor. Ea reprezintă o întreagă generație de tineri care devin interesați de trecutul comunist. Cartea tinerei jurnaliste Teresa Toranska, *Oni ("Ei")*, este emblematică în această privință. Dorind să afle ce rol a avut prima generație de conducători comuniști polonezi, ea a început, încă din 1980, să-i caute pentru a le lua interviuri, înarmându-se cu un magnetofon. Au devenit astfel disponibile, fapt destul de rar întâlnit în epocă, mărturiile depănate în amurgul vieții de primii stăpâni stalinisti ai Poloniei, mai ales de Jakub Berman, responsabil în cadrul Biroului Politic pentru securitatea publică între anii 1948 și 1954, de Edward Ochab, primul secretar al Partidului Muncitoresc Unit Polonez între martie și octombrie 1956, de Leon Kasman, redactorul șef al ziarului *Trybuna Ludu* între 1949 și 1953¹⁹.

Generația care nu a cunoscut Evenimentul ajunge astfel să-i cerceteze aspectele refulate, mai puțin vizibile.

Afacerea Carmelului de la Auschwitz este de asemenea o problemă de generație. În 1984, câțiva tineri evrei din Belgia au alertat opinia publică în legătură cu faptul că în ansamblul topografic al muzeului memorialul comunist fusese înlocuit cu unul catolic. În ambele cazuri evreii erau aproape absenți dintre victime; atât mesajul abstract-antifascist, cât și cel al catolicismului polonez, prea preocupate de transmisia propriului lor sens, scăpau din vedere faptul că e vorba de cel

¹⁹ Teresa Toranska, *Oni (Ei)*, ed. Swiat Ksiazki, 1997, 719 p. Lucrarea a apărut pentru întâia oară clandestin în Polonia în anii optzeci, apoi în Franța și în alte câteva țări.

mai mare cimitir evreiesc din lume. „Scandalul Carmelului” a pus în lumină două lucruri:

- că istoria crimelor împotriva evreilor în timpul războiului nu fusese cu adevărat auzită și adesea nici scrisă în Polonia, ci dimpotrivă, ocultată. Aceasta rezultă din concepția muzeului între anii 1947 și 1989²⁰.
- că atunci când inteligenția catolică din opoziție s-a arătat interesată de simbolistica lagărului de la Auschwitz, ea a început, la rândul ei, prin a uita ceea ce acesta reprezintă pentru evreii din Europa. Este simptomatic faptul că un celebru număr special al revistei catolice *Znak*, consacrat unei întâlniri între polonezi și germani în jurul semnificației Auschwitz-ului în 1970, nu făcea nici un fel de mențiune despre evrei.

Protestul împotriva prezenței carmeliților a însoțit, tocmai, o reflecție inaugurată de aceeași inteligenție catolică asupra mecanismelor tăcerii sale: încă din anii optzeci, numeroase publicații pun în discuție această problemă²¹. De fapt, inteligenția catolică a preluat, începând cu acel moment, ștafeta unei memorii evreiești care nu mai dispunea, în această țară, de nici un grup propriu de susținere.

Asumarea tragediei evreiești de către o memorie colectivă a evreilor nu se manifestă cu adevărat în Occident decât în anii optzeci, ca și cum ar fi fost nevoie de o distanță de două generații pentru ca Crima să fie denunțată atât de copiii și de nepoții deportaților, cât și de către deportații înșiși (care vor

²⁰ Cf. Jean-Charles Szurek, „Le camp-musée d’Auschwitz”, *op. cit.*

²¹ Cf. Jean-Charles Szurek, „Les juifs et le judaïsme dans les revues catholiques polonaises *Znak* et *Wież*”, p. 147-159, în *Les Religions à l’Est*, coordonat de Patrick Michel, Paris, Ed. du Cerf, 1992, 204 p.

începe și ei să depună mărturie și să scrie începând cu acest moment), făcându-și intrarea în mod vizibil în spațiul public. Într-adevăr, vor exista numeroși analiști care vor observa că în Franța o reflecție asupra genocidului evreilor, în particular al celor care fuseseră deportați din Franța, nu și-a găsit locul nici în istoriografie și nici în evenimentele comemorative de după război. Filme celebre care vorbesc despre memorie, cum ar fi *Nuit et Brouillard* de Alain Resnais (1956) ori *Le Chagrin et la Pitié* (1969) pur și simplu nu evocă această chestiune.

Abia în 1985 va ieși în Franța filmul lui Claude Lanzmann, *Shoah*, al cărui răsunet va fi mondial. Titlul său va da exterminării evreilor din Europa numele cel mai cunoscut, înlocuind termenul inept de Holocaust. Iar în 1987 se desfășoară procesul lui Barbie. În cursul acestor ani, numeroase "acțiuni memoriale" sunt organizate de diferite asociații pentru a sensibiliza opinia: "trenuri ale memoriei" cu destinația Auschwitz, manifestări la procesele lui Touvier (1994) și Papon (1998), conferințe diverse.

Această mișcare memorială este mondială. În Statele Unite cineastul Steven Spielberg, după ce a turnat *Lista lui Schindler*, decide să utilizeze încasările acestui film pentru înregistrarea audiovizuală a mii de mărturii, realizate peste tot în Europa, despre asasinarea evreilor. În 1993, un muzeu ieșit din comun își deschide porțile, *The United States Holocaust Memorial Museum* din Washington: "*The United States Holocaust Memorial Museum*, spune o broșură de prezentare, *is America's national institution for the documentation, study, and interpretation of Holocaust history, and serves as this country's memorial to the millions of people murdered during the Holocaust.*" Muzeul, vizitat în medie de 5000 de persoane pe zi (adică de două ori mai mulți decât cei ce vizitează muzeul

de la Auschwitz), constituie un suport memorial și pedagogic unic în emisfera nordică, privind exterminarea evreilor.

Nu s-ar putea spune că ansamblul manifestărilor memoriale, prezente de cincisprezece ani încoace, au compensat din plin ocultările, tăcerile și celelalte autisme care au înconjurat acest eveniment?

Numeroase voci au considerat chiar că ar fi vorba de un “abuz de memorie”, potrivit formulei lui Tzvetan Todorov, de o repliere identitară a unor generații cu atât mai grăbite să etaleze o suferință cu cât de fapt nici nu o cunoscuseră (“Nu există nici o limită în timp pentru memoria celui care nu a trăit infernul despre care mărturisește”, spunea Vladimir Jankélévitch²²). O expresie caricaturală a acestei posturi identitare este ilustrată de Daniel Goldhagen care, în lucrarea sa *Călăii involuntari ai lui Hitler*²³, a promovat teoria unui antisemitism eliminaționist încrustat *ad vitam aeternam* în cultura politică germană, erijându-se în teoretician definitiv al genocidului evreilor. În “efectul Goldhagen”, ceea ce trebuie subliniat înainte de toate, este nu atât excesul autorului, de un profetism deplasat, cât receptarea cărții sale de către tinerii Germani. Este binecunoscut faptul că un public tânăr extrem de numeros a urmărit conferințele pe care el le-a ținut în Germania (a și vândut în rândul acestora mai multe sute de mii de exemplare din cartea sa, semn care nu poate induce în eroare), confirmând nevoia fiecărei generații de a-și face propriu trecutul traumatizant, pentru a cita formula istoricului François Bédarida.

²² Vladimir Jankélévitch, *Quelque part dans l'inachevé*, Ed. Gallimard, 1978, p. 66 (citat de Alain Finkielkraut în *Une voix vient de l'autre rive*, Gallimard, 2000, p. 24).

²³ Daniel J. Goldhagen, *Les bourreaux volontaires de Hitler*, Seuil, 1997.

Ne aflăm astfel într-o situație paradoxală: generațiile care au trăit evenimentul nu sunt în măsură, din diferite motive (pentru că au trăit în dictatură – cazul țărilor comuniste; pentru că nu au fost auzite din cauza unui context politic care a favorizat amnezia; pentru că nu pot rosti indicibilul), să-l transmită, iar cele care nu l-au trăit se însărcinează să-l facă cunoscut, să-l studieze, să-l celebreze. Poate câteodată până la exces. Putem cuprinde în exces ceea ce mai întâi a fost un *travaliu* al memoriei? Fiecăruia îi revine să facă distincția între ceea ce ține de “abuzul memoriei” (un proces identitar, să zicem), și ceea ce presupune necesitatea unei transmiteri, unei suferințe, unei justiții. Pentru a lua ca exemplu procesul lui Papon: ceea ce este șocant nu este faptul că persoane în vârstă de șaptezeci de ani (cele care și-au pierdut rudele sub ocupația germană în Franța din cauza lui Maurice Papon) au obținut ca un “criminal de birou” în vârstă de nouăzeci de ani să-și petreacă restul zilelor în închisoare, ci faptul că au trebuit să aștepte cincizeci de ani pentru a li se face dreptate. Or, dreptate s-a putut face grație travaliului memoriei generațiilor tinere. Această incongruitate, *atâta vreme cât martorii mai sunt încă în viață*, nu merită oare o anumită indulgență? Căci aceste generații au pornit să ia cu asalt tăcerile celor precedente printr-o operație autentică (i.e. care vorbește prin propria sa autoritate), și nu din pricina unei căutări identitare suspecte. Însă nu este mai puțin adevărat că o postură de genul celei adoptate de Goldhagen, o postură în care tânăra (ori chiar foarte tânăra) generație își permite să *judece* în bloc generația precedentă, fără a cunoaște condițiile ei complexe de existență și de supunere în fața cizmei naziste ori staliniste, nu poate contribui la clarificarea lucrurilor.

Memoria răzbunătoare suprimă travaliul memoriei.

Concluzii

Există, spun unii, un dezechilibru al memoriilor: se vorbește prea mult despre Auschwitz și prea puțin despre Kolyma. Alain Besançon își exprimă regretul, într-o carte recentă²⁴, că nu există un travaliu al memoriei în jurul crimelor și delictelor comise de responsabilii comuniști, luând ca exemplu mobilizarea noilor generații în jurul exterminării evreilor europeni. El fusese precedat de fostul disident Vladimir Bukovski care, în felul său propriu, într-o scriere vehementă, ajungea la concluzia că o finlandizare generală a cuprins spiritele, în mod special pe cele din Rusia (dar fără a ocoli Occidentul), incapabile, în opinia lui, să facă față trecutului totalitar sovietic și aflându-se deci în situația de a cădea la învoială cu acesta²⁵.

Un astfel de dezechilibru există desigur, însă în loc de a-l denunța – ne punem din nou întrebarea dacă istoricul se poate erija în judecător -, nu ar fi oare mai judicios să înțelegem de ce așa stau lucrurile?

Motivele sunt multiple și complexe, iar dacă vom enumera unele din ele vom reuși poate să circumscriem mai bine ce este înșelător în această comparație.

Unele din motive țin de legăturile, puternice sau slabe, care există între gravitatea crimei sau a delictului, capacitatea și voința de a-i găsi pe autori și memoria încă existentă a evenimentului. Aici, universalul trebuie să treacă mai întâi prin particular. Nu are nici un rost să evocăm crimele comise dacă ele nu sunt raportate la situațiile concrete în care au fost comise. O memorie autentică, susținută viguros de grupuri purtătoare, dacă nu reușește întotdeauna să satisfacă nevoia de dreptate,

²⁴ Alain Besançon, *Le malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah*, Ed. Fayard, 1988, p. 91.

²⁵ Vladimir Boukovski, *Jugement à Moscou*, Ed. Robert Laffont, 1995.

poate cel puțin contribui la restituirea evenimentului în toate dimensiunile lui. Există astfel un început de dreptate, deși o memorie întreținută artificial nu va avea neapărat o rezonanță socială puternică.

În materie de justiție retroactivă, înțelegă aici atât sub aspectul ei de activitate memorială, cât și sub aspect judiciar, se vede prea bine în ce măsură memoria se dovedește a fi polisemantică; Polonia, ca și Franța, oferă exemple contrastante și interesante pentru analiză.

Să luăm cazul crimelor de la Katyn și, din nou, pe cel al relațiilor dintre evrei și polonezi.

În ceea ce privește crima de la Katyn (asasinarea a în jur de 15 000 de ofițeri polonezi în martie 1940 din ordinul lui Stalin, dintre care peste de 4 000 în localitatea Katyn, nu departe de Smolensk):

1. Gravitatea crimei este universal stabilită.
2. Ne putem îndoi de voința părții ruse de a-i identifica pe responsabili. Într-adevăr, președintele rus nu s-a deplasat la Memorialul inaugurat în 2000 la Katyn. Acest fapt ne conduce la problema următoare: în ce măsură un președinte rus ales în mod democratic poate fi răspunzător de ordinele date de liderul sovietic din 1940? Lăsând deoparte orice analogie – și fără a dori să ne implicăm în dezbateră dusă în Franța asupra naturii guvernării de la Vichy -, am putea observa că Jacques Chirac, președintele Republicii Franceze, a acceptat un gest pe care fostul președinte François Mitterrand l-a refuzat întotdeauna, cel de a recunoaște, printr-o zi de comemorare *ad hoc*, răspunderea colectivă a statului francez pentru deportarea evreilor din Franța. El răspundea astfel nu numai unei nevoi de memorie, ci și unei nevoi de justiție. Nu este aceasta în fond – căci dezbateră este mult mai complexă –

manifestarea unei memorii democratice: pur și simplu datorită nerespectării a unei majorități față de o minoritate persecutată? Prețul simbolic este oare prea ridicat?

3. Memoria evenimentului de la Katyn a fost puternic susținută de familiile ofițerilor polonezi dispăruți, de mediile poloneze și, în mod consecvent de autoritățile poloneze, fapt care contrasta cu *tabu*-ul în vigoare în perioada comunistă. Ne putem întreba în ce măsură nevoia de justiție a fost satisfăcută prin acțiunile memoriale. Lipsește desigur voința și posibilitatea de a-i găsi pe autori, însă la dificultățile sus-menționate se mai adaugă încă una: cine va purta doliul represiunii împotriva populațiilor sovietice înseși? E vădit că ecolul grupurilor purtătoare de memorie în fosta U.R.S.S. (grupul *Memorial*, grupurile ucrainiene) se face încă prea puțin auzit. Cu evidență, atât condițiile imploziei sistemului sovietic, cât și participarea foștilor responsabili ai regimului, în unele țări (Polonia, Ungaria), la instaurarea noilor democrații (mai ales prin intermediul meselor rotunde din 1989), precum și revenirea democratică a foștilor responsabili comuniști la putere (Horn în Ungaria, Kwasniewski în Polonia etc.) au provocat o percepție socială tulburătoare a trecutului comunist²⁶.

Să luăm acum în considerare cazul relațiilor dintre polonezi și evrei în perioada celui de-al doilea război mondial. Este important să arătăm aici că între sfârșitul anului 1941 și sfârșitul anului 1942 majoritatea populației evreiești poloneze, adică două milioane de persoane, a fost asasinată de Germani (acțiuni ale *Einsatzgruppen*, ale diferitelor forțe de poliție, ale

²⁶ Cf. Georges Mink, Jean-Charles Szurek, *La Grande Conversion. Le destin des communistes en Europe de l'Est*, Ed. du Seuil, 1999, 320 p.

Wehrmacht-ului, uciderea în lagărele de exterminare). Numai în capitala poloneză, între iulie și septembrie 1942 sunt deportate din ghetto-ul din Varșovia către lagărul de la Treblinka 300 000 de persoane. Ce rămâne în memoria poloneză, a populației martoră la această crimă?

1. Gravitatea crimei este stabilită, deși a fost, prin încorporarea ei în antifascismul abstract, ocultată de-a lungul a 45 de ani de comunism: în Polonia, mai mult decât în U.R.S.S., dimensiunea ei concretă nu a fost explicată. Faptul că populația poloneză a fost martoră la crimă nu a devenit cu adevărat perceptibil în conștiința publică decât de zece ani încoace: de unde dificultățile de a înțelege disputa în jurul muzeului de la Auschwitz. Este de asemenea adevărat că, la fel ca și în Rusia, memoria poloneză era preocupată de alinarea propriilor ei răni.
2. Autorii crimelor sunt cunoscuți, deoarece ei provin din diferitele corpuri de represiune naziste. Însă ceea ce constituie aici o problemă este statutul de martor. Mărturiile poloneze nu spun mare lucru despre această învecinare cu populația evreiască, în vreme ce mărturiile evreiești menționează, dimpotrivă, dificultatea de mișcare în societatea poloneză, prompt acuzată de indiferență față de această crimă, ori chiar de a fi tras anumite foloase de pe urma ei. Desigur, generalizările sunt întotdeauna riscante, însă acesta este tonul general al memoriei evreiești în Polonia sub ocupația germană, care nu încetează să întrebe: "Ce-ați făcut cu casele noastre, cu cimitirele noastre?"
3. Această memorie a evreilor este preluată de memoria inteligenței catolice, după cum am spus mai sus. Însă de fiecare dată cu un anumit decalaj, cu o anumită întârziere. Răspunderea pe care ea trebuie să o asume este strivitoare,

iar anumiți intelectuali, acceptând dezbaterea, au parcurs acest drum – Jan Blonski, de exemplu²⁷.

O memorie democratică nu trebuie nici să se înșele asupra doliului (să esențializeze crimele, să ia crimele drept o esență interșanjabilă), nici să se lase copleșită de căutările identitare (trecutul traumatizant acordă sens viitorului meu), nici să se preteze la intrigi politice (să utilizeze trecutul ca instrument politic). Ea trebuie să cunoască și să înțeleagă tragedia tuturor celorlalți. În definitiv, dacă există un punct *pozitiv* în această memorie globală care a dat năvală peste noi în acest sfârșit de secol, el constă în apariția unor legislații internaționale asupra crimelor contra umanității și a unor diplome de “drepturi ale omului” în universitățile noastre.

Traducere de Constantin Zaharia

²⁷ Acest articol a fost redactat înainte de declanșarea “scandalului Jedwabne”, după numele așezării a cărei populație evreiască a fost asasinată de populația poloneză pe 10 iulie 1941, în contextul intrării trupelor germane în Polonia orientală. Pornind de la acest caz, cartea universitarului american Jan Tomasz Gross *Sasiedzi [Vecinii]* a pus problema participării polonezilor la exterminarea concetățenilor lor evrei în timpul războiului, suscitând în Polonia o amplă discuție istorică, politică și morală. În plan istoric, rezultă că la șaiszeci de ani de la aceste evenimente noi descoperiri importante privind soluția finală sunt încă posibile: istoricii polonezi au arătat în cursul anului 2000-2001 că omoruri în masă asemănătoare celui de la Jedwabne au fost comise și în alte localități din estul Poloniei. În plan politic, cele mai înalte autorități ale Statului, precum și Biserica, și-au exprimat solemn căința în cadrul unei ceremonii de omagiere a victimelor, în prezența Președintelui Poloniei Aleksander Kwasniewski, care a avut loc la Jedwabne pe 10 iulie 2001. În plan moral, ceea ce a făcut obiectul unei discuții pasionate a fost chestiunea culpabilității unui popor-victimă, unui popor agresat în același timp de ocupantul german și de cel sovietic; această discuție a scos în evidență faptul că nici istoriografia perioadei comuniste, nici cea de după 1989 nu a studiat antisemitismul polonez din timpul războiului, în particular antisemitismul care s-a tradus prin crime.